

ISSN : 2278-8204

History
Dr. V.K.C.
2014

International Monthly Research Journal For All Subject

AKSHARDEEP

Year - III

October 2014

Editor

Ganpu Lahane



अनुक्रमणिका

1.	Community Empowerment through People participation in modern trends	Dr. Prakash Kattimani Mr. Biradar Basavaraj	01
2.	Indian Nationalism and Nationalist Muslims	Dr. Syeda Lubna Shireen	04
3.	भक्तिकाव्य की दार्शनिक चेतना	डॉ. सुरकुटे शिवकांता	08
4.	मैथिलीशरण गुप्त की समसामायिकता	प्रा. लोहकरे किशोर	11
5.	हिंदी दलित कहानियों में सामाजिक प्रश्न एवं सामाजिक सरोकार	प्रा. डॉंगरे प्रल्हाद प्रा. डॉ. ठाकूर विजयसिंह	14
6.	ललिता गादगे की कहानियों में नारी - चित्रण	प्रा. पवार आर. एस.	19
7.	ललनमियाँ कहानी एक अध्ययन	डॉ. कुलकर्णी विजयकुमार	22
8.	चौडकं आणि भंडारभोग या कादंबऱ्यातील बोलीभाषा	प्रा. डॉ. ढवळे गौतम	26
9.	स्त्रीवाद व स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची स्थिती	डॉ. पोळ हणमंत रामचंद्र	28
10.	नांदेड जिल्हा परिषदेतील मुस्लिम नेतृत्वाचा राजकीय अभ्यास (२००२ ते २१०२)	प्रा. डॉ. खान इकबाल गफार	32
11.	महिला सक्षमीकरण काळाची गरज	प्राचार्य डॉ. गावंडे एम. के.	35
12.	बीड जिल्ह्यातील मराठा जातीची दशा आणि दिशा	प्रा. डॉ. जाधव विनोद प्रा. देशमुख पांडुरंग	38
13.	भारतीय लिंगभाव असमानता आणि लिंगाधारित विकास निर्देशांक	प्रा. डॉ. टेंगसे एस. ए.	42
14.	मराठवाड्याच्या विकासावर विद्युत टंचाईचा परिणाम	प्रा. डॉ. कच्छवे मारोती	48
15.	ग्रामीण विकासात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची भूमिका	प्रा. वडकर एस. एस.	53
16.	आधुनिक नाशिक (राजकीय, औद्योगिक, शैक्षणिक)	प्रा. चव्हाण व्ही. के.	56
17.	नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींचे सामाजिक जीवन	प्रा. डॉ. सालुंके यशवंत	61

Lahane
pal)
avidyalaya, Jalkot, Dist.
ar

Pathan
of History
ge. Badnapur
lalna

Aghav
ical Science
ge. Hingoli

n Adhay
Marathi
ndori, Dist. Nashik

oza Mundhe
English
yalay, Parabhani

ogesh, Font size - 13,
धील शोध निबंध हा
Ms-word मध्ये टाईप

al File जशीच्या तशी
या पत्त्यावर पाठवावी.
डळाचा असेल.

यवित्तक १७००/- रु.

आधुनिक नाशिक
(राजकीय, औद्योगिक, शैक्षणिक)

प्रा. व्ही. के. चव्हाण
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
ओझर ता. निफाड, जि.नाशिक

मुंबई - पुणे - नाशिक हा महाराष्ट्राचा सुवर्ण त्रिकाणे मानला जातो. मराठी संस्कृति आणि महाराष्ट्राची प्रगती या दृष्टीने त्याला महत्व आहे. मुंबई हे महाराष्ट्राच्या राजधानीचे शहर, पूर्ण हे विद्येचे माहेरघर, तर नाशिक अध्यात्ताचे अधिष्ठान. पुणे आणि नाशिक या दोन्ही शहरांनी आपआपली सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जपत मुंबईतील आर्थिक प्रगतीची गंगा आपल्या शहरात नेली. नाशिक व पुणे ही दोन्ही महानगरे तशी समान अंतरावर असली तरी पुणे तेथे काय उणे अन नाशिक मात्र कायम सुने सुने असे नाशिकच्या बाबतीत चित्र उभे केले जाते. आजही पुण्याच्या तुलनेत पौराणिक, धार्मिक, औद्योगिक, आर्थिक सर्व बाबतीत गतीशील ठरत आहे. नाशिकची विकासाच्या दृष्टीने प्रगतशील वाटचाल होत आहे. नाशिकचे महात्म्य पुराण काळापासून ते आजच्या कलियुगात पर्यंत आहे. नाशिक हे पुरोहितांपासून उद्योजकांपर्यंत आणि शेतकऱ्यांपासून व्यापाऱ्यांपर्यंत सर्वांचेच ड्रिम डेस्टिनेशन राहिले आहे. नाशिकला अंगभूत वैशिष्ट्येच मुबलक असल्याने त्याला तथाकथित बाह्य परीसस्पर्शाची गरजच नाही. नाशिकची भौगोलिक रचना, मुबलक पाणी, हवामान, सुपीक जमीन, पर्यटन स्थळे धरणे. यासर्व घटकांमुळे नाशिकचा विकासात्मक आलेख प्रगतशील झालेला दिसतो. त्याचप्रमाणे आधुनिक नाशिक विकासात्मक वाटचालीत नाशिकची राजकीय, औद्योगिक, शैक्षणिक चळवळ महत्त्वपूर्ण ठरलेली दिसते.

भारताच्या नकाशावर नाशिकचा उल्लेख एक महत्वाचे धार्मिक क्षेत्र म्हणून होत असला तरी, नाशिकला ऐतिकासिक अशी परंपरा आहे तशीच समृद्ध राजकीय, प्राचिन शैक्षणिक, विकासात्मक औद्योगिक अग्रगण्य कृषी विकास प्रसिद्ध वाङ्मय परंपरा आहे. प्राचीन भारतात नाशिकचा उल्लेख जनस्थान, पद्मनगर, त्रिकंठक असा दिसतो. त्याचप्रमाणे जूनी गठी, नवी गठी, कोकणी टेक, जोगी वाडा, म्हसरुळ टेक, महालक्ष्मी टेक, सोनार टेक, गणपती टेक, चित्रघंटा टेक या नऊ टेक वरून नवशिक वरून नाशिक असे होते. मध्ययुगात नाशिकवर यादव, मोगल, अहमदनगर निजाम असे वर्चस्व राहिले, दौलताबादच्या सुभ्यात नाशिक गुलशनाबाद या नावाने झळकले. सुरत लुट करून परततांना मुगलफौजांशी शिवाजाचा वणी - दिंडोरी पाशी सामना झाला त्यात शिवाजी विजयी झाले. इ. स. १६७४ - ७५ मराठ्यांनी नाशकात चौथाई वसूल केली येथेच परत गुलशनाबादचे नाशिक झाले.

नाशिक राजकीय चळवळ : नाशिकच्या समृद्ध राजकीय परंपरा पहाता येथे क्रांतीकारी राजकीय चळवळींचा उगम - विकास झाल्याचे दिसते. ब्रिटिशकालीन नाशकांत महत्त्वाच्या राजकीय घटना घडल्या आहेत. या राजकीय विकसित स्फोटामुळे समाज विकसित झाला. अखिल भारतीय स्तरावर होणारा ब्रिटिश विरोध १८५७ चा उठाव झाला. या उठावात परकीयांची सत्ता उधळून लावण्याची प्रेरणा देणाऱ्यांमधील तात्या टोपे ब्रिटिश हे नाशिक जिल्ह्यातील येवल्याचे होय. १८५७ च्या प्रस्फोटावर अप्रतिम भाष्य करणाऱ्या व या उठावाला स्वातंत्र्य समर हे अभिधाद देऊन ब्रिटिशांनी भारतातील राजवट सशस्त्र क्रांतीकारी मार्गाने संपुष्टात येईल असे सांगणारे स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर नाशिकच्या भूतीतील होय. पुढे भागोजी नाईक यांनी नाशकातील भिल्ल लोकांचे बंडाचे नेतृत्व करून त्यास जन आंदोलनाचे स्वरूप दिले होते. भागोजी नाईकांचे बंड, त्र्यंबकेश्वराच्या वासुदेव जोगळेकरांची चढाई, पेटच्या भगवानराव देशमुखांचा उठाव भारतीय स्वातंत्र्य युद्धात आत्मआहुती देणारा ठरला. नाशिकमध्ये स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या अभिव्यक्ती वेगवेगळ्या असल्यातरी सर्वांचे ध्येय भारताला स्वातंत्र्य मिळणे हेच होते. ब्रिटिश राजवटी विरुद्ध वैचारिक असतोप

के. चव्हाण
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
ता. निफाड, जि. नाशिक

मराठी संस्कृति आणि महाराष्ट्राचा
पूर्ण हे विद्येचे माहेरघर, तर नाशिक
संस्कृतिक वैशिष्ट्ये जपत मुंबईतील
नगरे तशी समान अंतरावर असलेली
नीत चित्र उभे केले जाते. आजही
गतीशील ठरत आहे. नाशिकची
काळापासून ते आजच्या कलियुगात
पान्यापर्यंत सर्वांचेच झिम डेरिस्टिनेशन
कथित बाह्य परीसस्पर्शाची गरजच
मीन, पर्यटन स्थळे धरणे. यासर्व
गणे आधुनिक नाशिक विकासात्मक
रलेली दिसते.

हणून होत असला तरी, नाशिकला
विकासात्मक औद्योगिक अग्रगण्य कृषी
न, पद्मनगर, त्रिकंठक असा दिसतो.
हालक्षी टेक, सोनार टेक, गणपती
युगात नाशिकवर यादव, मोगल,
वाद या नावाने झळकले. सुरत लुट
वात शिवाजी विजयी झाले. इ. स.
नाशिक झाले.

कीकारी राजकीय चळवळींचा उगम
इत्या आहेत. या राजकीय विकसित
विरोध १८५७ चा उठाव झाला. या
श हे नाशिक जिल्ह्यातील येवल्याचे
समर हे अभिधाद देऊन ब्रिटिशांनी
त्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर
चे बंडाचे नेतृत्व करून त्यास जन
केकरांची चढाई, पेटच्या भगवानराव
स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या अभिव्यक्ती
राजवटी विरुद्ध वैचारिक असंतोष

निर्माण करणारी पुणे सार्वजनिक सभा या राजकीय सामाजिक संघटनेची शाखा १८६९ मध्ये नाशिक येथे स्थापन झाली. त्यावेळी सरदार विंचूरकरांनी चालवलेली ही शाखा ब्रिटिश राजवटी विरुद्ध चालवलेली प्रभावी शाखा ठरली. १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. भारतीय राजकीय चळवळीने एक वेगळे वळण घेतले. नाशिकमधील राष्ट्रीय संभेचे नेतृत्व सुशिक्षित व उच्चशिक्षित वर्गाकडे आले. नाशिक शहरात प्रारंभीपासून कार्यरत असलेल्या काँग्रेस संघटनेला गती देण्याचे कार्य १९१० ते १९२० या काळात बाळासाहेब खरे, जंगल सत्याग्रहाचे नेते दादासाहेब गद्रे, विश्वनाथ केतकर यांनी केले. ब्रिटिश दडपशाहीच्या विरोधात या काळात नाशिकमधील राजकीय वातावरण तापले होते. स्वातंत्र्य चळवळीतील टिळक युगात महाराष्ट्रात ज्या राजकीय घडामोडी झाल्या त्यात नाशिक मधील टिळकांचे अनुयायी बाळासाहेब खरे यांची नाशिकमधील राजकीय चळवळ महत्त्वपूर्ण ठरली. नाशिकमध्ये होमरूल लीगची शाखा १९१७ मध्ये किसनलाल तिवती यांनी उघडली. गांधी युगात नाशिक मधील राजकीय वातावरणात बदल झाला काँग्रेसमधील परिवर्तनवादी व उपपरिवर्तनवादी गटात काँग्रेस विभागली. गांधीवादी नाशिकचे भाऊसाहेब आकृत, बाळासाहेब मराठे गेले तर भाऊसाहेब पाटकर व अप्पासाहेब केतकर इ. कैसरी गटात गेले. पुढे याच गटाने काँग्रेस त्याग करून हिंदू संभेची सूत्रे हाती घेतली. पुढे सावरकरांनी याचे नेतृत्व केले. नाशिक जिल्हा काँग्रेसचे नेतृत्व या काळात भाऊसाहेब आकृत व बाळासाहेब मराठे यांच्याकडे होते. तर काँग्रेसी असलेल्या रामभाऊ प्रधान यांनी लोकपक्ष नावाचा स्वतंत्र पक्ष स्थापन केला. या काळात ब्राह्मणेत्तर पक्ष प्रभावी ठरला. बुध्दीप्रामाण्य व समता या सत्यशोधकी विचाराने हा पक्ष काम करत होता. १९२०, १९२३, १९२६ च्या निवडणुकीत नाशिकमध्ये ब्राह्मणेत्तर पक्ष व नेमस्तांच्या युतीने प्रांतिक विधीमंडळात जाण्याची नाशिक मधून किर्तीवानराव निंबाळकर, हिरामण शिंदे, आर. जी. शिंदे, रामभाऊ मराठे इत्यदी संधी मिळाली. याच काळात प्रति सहकार पक्ष, कम्युनिष्ट पक्ष हे राजकीय पक्ष कार्यरत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दलित जागृत व संघटन चळवळीने १९३० - ३१ चा काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाने नाशिक दलित व सामान्य माणूस हक्क चळवळीचे केंद्र झाले. या चळवळीने पुढे कामगार, शेतमजूर, भूमिहिन चळवळी उभ्या केल्या. १९३५ च्या कायदानुसार लोकप्रतिनिधीना कारभाराची मुभा मिळाली. १९३५ च्या कायदानुसार १९३७, १९४६ मध्ये प्रांतिक कायदे मंडळाच्या ज्या निवडणुका झाल्या त्यात १९३७ च्या निवडणुकीत नाशिक, मालेगांव यातील सहा जागांवर पृथ्वीराजशेट निमाणी, वसंतराव नाईक, गोविंदराव देशपांडे, लालचंद हिराचंद, भाऊसाहेब हिरे इ. काँग्रेसी नेते व शेतकरी कामगार पक्षाचे वणीचे रावसाहेब थोरात निवडून आले.

भारतीय स्वातंत्र्योत्तर सुरुवातीच्या काळात (१९४८ - ५०) काँग्रेसमधून समाजवादी व सत्यशोधक विचार सरणीचे नेत्यांनी समाजवादी, शेतकरी कामगार पक्षाची निर्मिती केली. त्याच शेतकरी कामगार पक्षाची धुरा काकासाहेब वाघ, समाजवादी पक्षाची धुरा माधवराव लिमये, बापू उपाध्य, हरून अन्सारी यांनी वाहिले, दादासाहेब गायकवाड यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या शेड्युल कास्टस फेडरेशनचे नेतृत्व केले तर नाना मालुसरे फकीरराव डावखर, माधवराव गायकवाड यांनी कम्युनिष्ट पक्षाचा प्रसार केला. या नाशिक मधील पक्षांच्या चळवळीत नाशिक काँग्रेसला वाढवण्याचे व मजबूत करण्याचे कार्य गोविंदराव देशपांडे व भाऊसाहेब हिरे यांनी केले. याच नाशिकने राजकीय चळवळीत स्वतःचा विकासात्मक ठसा उमटवलेला दिसतो. पक्ष नेतृत्वापेक्षा व्यक्ती नेतृत्वाला नाशिक जनतेने संधी दिली असल्याने आजपर्यंत काँग्रेस बरोबर शिवसेना - भाजप - राष्ट्रवादी काँग्रेस ते आजच्या महाराष्ट्र नवनिर्माण सेने सारख्या नवीन पक्षाला नाशिकच्या नेतृत्वाची संधी दिली आहे. **नाशिक औद्योगिक चळवळ** : नाशिक हे औद्योगिक केंद्र म्हणून विकसीत होण्यासाठी अनुकूल अशी परिस्थिती बऱ्याच काळापासून होती. एवढेच नव्हे तर दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारतात औद्योगिक क्रांतीचे वारे संचारले पण नाशिक त्याला अपवाद राहिले. औद्योगिक क्रांतीची पावले उमटण्यासाठी नाशिकला १९६० पर्यंत वाट पहावी

लागली. पुरातन काळचा विचार केल्यास सुमारे ३०० वर्षापूर्वी गुजरात प्रदेशातून काही तांबट (कसारा) हे नाशिक शहरात आले त्यांनी तांब्या - पितळेची भांडी बनविण्याचे चेटे - छोटे उद्योग सुरू केले हे उद्योगव्यवसाय मानवी शक्तीच्या सहाय्याने कार्यरत होते. नाशिकची मंत्रभूमीकडून यंत्रभूमीकडे होणारी हळूवार वाटचाल होती. नाशिक जिल्ह्याची सीमा गुजरात राज्यातील डांग व सुरत या जिल्ह्यांना आणि महाराष्ट्रातील जळगांव, धुळे, औरंगाबाद, अहमदनगर आणि ठाणे या जिल्ह्यांशी निगडित असून गोदावरी, दारणा, कादवा, वैतरणा, दमणगंगा, मोसम या मुख्य नद्यांनी जिल्हा सुजलाम सुफलाम झालेला आहे. या अनुकूल परिस्थितीनुसार कृषी उत्पादनावर आधारित काही उद्योग संहाजिक होते. उदा. आदिवासी भागात खुरासनी व देशी भागातील भुईमुगामुळे तेल घाणी होत्या. भारताच्या विशेष उत्पादनामुळे भातगिरण्या, वनस्पतीमुळे लाकूड कापण्याच्या गिरण्यांना उत्तेजन मिळाले. अन्य उद्योगात मालेगांव सिन्नर येथे हातमागाची वस्त्रे येवल्याची पैठणी, नाशिकला चांदीवर नक्षीकाम, हातकागदची निर्मिती होत गेली. यंत्र व दुरदृष्टी यांच्या अभावामुळे हे उद्योग उपजीविके पुरते होते.

सन १९०० च्या सुमारास के. वाजे यांनी दोन कामगारांसह सिन्नर तालुक्यात जुबरे येथे विडी व्यवसाय सुरू केला. १९२३ मध्ये भारत प्रतिभूती मुद्रणालय हा केंद्र सरकारचा मोठा उद्योग नाशिकला आला. याच दरम्यान मध्य रेल्वेची इगतपूरी व मनमाड येथे वर्कशॉप्स स्थापना झाली. १९३३ मध्ये बालचंद उद्योग समुहाचा पहिला साखर कारखाना रावळगांव येथे सुरू झाला. अशी भर औद्योगिक वर्तुळात पडत गेली. १९६० च्या महाराष्ट्र राज्याच्या मंत्रिमंडळात बॅरिस्टर. शेषराव वानखेडे हे उद्योग मंत्री होते त्यांच्या पुढे नाशिकला औद्योगिक सहकारी वसाहतीची कल्पना बाबुभाई राठी यांनी मांडली त्यावर वसाहतीची स्थापना करण्यासाठी किमान ३० ते ४० उद्योजक सभासद हवेत अशी सूचना बॅरिस्टर वानखेडे यांनी केली असता हा धागा पकडून राठी व त्यांचे सहकारी मित्र द. श. पोतणीस श. ना. अंधटकर देवकिसन सारडा म. ग. शुक्ल, प्रे. म. वारिआ इ. नियोजित वसाहतीसाठी शंभर सभासद मिळवले. सुमारे १ लाख रुपयांचे प्राथमिक भांडवल त्याकाळी जमा झाले. तात्कालीन सहकार उपमंत्री डॉ. एन. एन. कैलास यांनी शासनातर्फे सहकार्य केल्याने नाशिक औद्योगिक सहकारी वसाहतीची २२ जानेवारी १९६२ रोजी रितसर नोंदणी झाली. सुरुवातीला मुंबई - आग्रा रस्त्यावर वसाहतीच्या जागेची पाहाणी तत्कालीन जिल्हाधिकारी अनिलकुमार मुजूमदार यांनी केली. पण काही कारणांनी ही जागा मिळू शकली नाही. सातपूर परिसरात सुमारे ७०० एकर ओसाड व मुरमाड जमीन वन खात्याच्या मालकीची होती. या जमीनीत वन नावालाही शिल्लक नव्हते. औद्योगिक क्षेत्रासाठी ही जमीन महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडे वर्ग करण्यात आली. या जमीनी लागत गायरान ट्रस्टची व इतर खागजी मालकांची ओसाड जमीन होती. नाशिकच्या औद्योगिक विकासासाठी आणि सार्वजनिक हितासाठी गायरान संस्थेच्या विश्वस्तांनी कुठलाही अडथळा न आणता ही जमीन उपलब्ध करून दिली. १५८६ एकर या जमिनीपैकी २४७ एकर जमीन नाशिक सहकारी औद्योगिक वसाहतीत बाबुभाई राठी यांच्या प्रयत्नाने नाशिक येथे मायको व बाहको (तापरिया टुल्स) सारखे मोठे उद्योग सुरू केले. १९७० पासून पुढे क्रॉम्टन, अॅरिस्टो, प्लास्ट, ब्लो प्लास्ट, व्ही. आय. पी. सी. एट. या सारख्या मोठ्या उद्योगांची रिघ लागली. १९८० मध्ये महामंडळाने अंबड येथे दुसरी औद्योगिक वसाहत उभारली. अशा चांगल्या औद्योगिक प्रेरणेमुळे नाशिक जिल्ह्यात सिन्नर औद्योगिक सहकारी वसाहत इगतपूरी येथे गाँदे कळवण, दिंडोरी, पेट येथही लघु औद्योगिक वसाहती कार्यान्वित झाल्या.

देशातील सर्व सामान्य मंदीने ग्रासलेले असतांना शेतकऱ्यांवरील प्रक्रिया उद्योग व माहिती तंत्रज्ञान उद्योगांनी भारताच्या अर्थव्यवस्थेला आशेचा किरण दाखविला आहे. उदा. नाशिक सारख्या ग्रेप्सिटीत द्राक्षाच्या भरघोस उत्पादनामुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान होवू नये म्हणून द्राक्षापासून वेदाणा प्रकल्प, ग्रेप्स वाईन उद्योग सुरू झाले. या उद्योगाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यशासनाने स्वतंत्र द्राक्ष प्रक्रिया उद्योग धोरण ऑक्टोबर २००९

मध्ये जाहिर केले. या धोरणानुसार नाशिक जिल्ह्यात विचूर येथे महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत शेतकऱ्यांचा सहभाग असलेले वाईनपार्क स्थापन झाले. महाराष्ट्रात मुंबई, पुणे येथे माहिती तंत्रज्ञानाची उद्योग विकास केंद्रे उदयास आली. त्याबाबतीत नाशिकमध्ये सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क अंबड येथे कार्यान्वित करण्यात आले. या पार्कद्वारे माहिती तंत्रज्ञान उद्योग सुरु करण्याच्या उद्योजकांना जलद इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, संगणक इतर सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहे.

शैक्षणिक वाटचाल : प्राचीन शिक्षण पध्दतीत वेदाध्ययालाच उच्चशिक्षण मानले जात असे. नाशिकमध्ये परंपरागत वेदविद्येचे संस्कृतमधून शिक्षण देण्याच्या पाठशाळा होत्या; आजही नाशिकमध्ये मंत्रोच्चार्याच्या, वैदिक पठणाच्या, भिक्षुकी व्यवसायाच्या पाठशाळा अनेक ठिकाणी उपलब्ध आहेत. गुरु गंगेश्वर आश्रमामध्ये वैदिक शिक्षणाची खास शाळा चालवली जाते. त्यात जगातील विद्यार्थी वेद शास्त्राचे शिक्षण घेण्यासाठी येतात. पूर्वी मुलींना या शिक्षणासाठी बंदी होती आज मुली हे वैदिक शिक्षण घेत आहेत. हा महत्त्वाचा बदल या क्षेत्रात जाणवतो.

नाशिकमध्ये आयुर्वेद शिक्षणाची परंपरा होती. कृष्णशास्त्री देवधर गणेशास्त्री तरटे सारख्या आयुर्वेदाचार्यांनी वैद्यकिय शिक्षणाचा विकास करताना दुर्गाताई यार्डीकर सारख्या महिलेला पहिला महिला वैद्य म्हणून तयार केले. वामाशास्त्री दातार सारखे वैद्यचार्य स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे वैद्य होते.

पेशवाईच्या अस्तानंतर महाराष्ट्रावर इंग्रजी राजवट आली. सिव्हील कमिशनर ब्रिज ब्रिक या ब्रिटिशाने नाशकात प्रवेश केला येथूनच ब्रिटिश मिशनरींचा प्रवेश ख्रिस्ती धर्म प्रचारासाठी लोक लागले. नाशिकमध्ये प्राथमिक माध्यमिक शिक्षणाची सुरुवात ब्रिटिश काळापासूनच झाली. ८ एप्रिल १८६१ मध्ये नाशिकला न्यू इंग्लिश स्कूल ही इंग्रजी शिक्षण देणारी शाळा सुरु झाली. नंतर हीच शाळा सुपरिअर अँग्लो वर्नाक्यूलर स्कूल किंवा ए. व्ही. स्कूल या नावाने ओळखली जावू लागली. नंतर नाशिक हायस्कूल म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या शाळेत नाशिकमध्ये माध्यमिक शिक्षणाचा पाया घातला. इ. स. १८६४ मध्ये नगरपालिकेवर सोपवली. नगरपालिकेने ३१ मार्च १९९४ पर्यंत ९ प्राथमिक शाळा चालविल्या होत्या. यात एक उर्दु शाळेचा म्हणजे आजच्या नॅशनल हायस्कूलचा समावेश होता. १९२८ - २९ मध्ये या शाळेचे रूपांतर अँग्लो उर्दु मिडल स्कूलमध्ये झाले. १ डिसेंबर १९४९ ला ही शाळा नॅशनल ऐज्युकेशन सोसायटीकडे सोपविण्यात आली. आज ही उर्दु माध्यमाचीच शाळा आहे.

नाशिकच्या शिक्षणाची खऱ्या अर्थाने मुहूर्तमेढ १९०८ मध्ये रेव्हरंड शि यांनी ख्रिश्चन मिशनरी सोसायटीच्या सेंट जॉर्जस स्कूलच्या रूपाने रोवली परंतु १९१३ मध्ये मिशनने ही शाळा बंद करण्याचा निर्णय घेतला. तेव्हा याच शाळेतील शिक्षकांनी ही शाळा नाशिक ऐज्युकेशन सोसायटी तर्फे चालविण्याचा निर्णय घेतला. हेच हायस्कूल आज पेठे विद्यालयाच्या रूपाने उभे आहे. १ मे १९१८ मध्ये टिळक - आगरकरांच्या शिक्षण प्रसाराची प्रेरणा घेऊन कळवणकर, अध्यापक, यादी सोमण यांनी पारशरे यांच्या सहकार्याने न्यू - इंग्लिश स्कूल ही माध्यमिक शाळा सुरु केली. आज विद्यालय जु. स. रंगा हायस्कूल नावाने ओळखली जाते. कुसुमाग्रज तथा वि. वा. शिरवाडकर, भाऊसाहेब हिरे, श्रेष्ठ संगीतकार सी. रामचंद्र, क्रिकेटपटू बापू नाडकर्णी, नटसम्राट दत्ता भट हे याच शाळेचे विद्यार्थी होय.

१९१४ मध्ये केवळ ५ विद्यार्थ्यांवर उदोजी मराठा वसतिगृहाच्या रूपाने मराठा विद्या प्रसारक समाज नाशिक या संस्थेची स्थापना झाली. या संस्थेची आद्य संस्थापक कर्मवीर रावसाहेब थोरात, भाऊसाहेब हिरे, आबासाहेब मुरकुटे, काकासाहेब वाघ, किर्तीवानराव निबाळकर यांनी केली. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शहरात शिक्षण घेता यावे व त्यांची शहरात निवासाची व्यवस्था व्हावी हे संस्थेचे ध्येय होते. नाशिक जिल्ह्यात आज ही सर्व शिक्षण घटकात विस्तारलेली एकमेव मोठी संस्था होय. शिक्षण तज्ञ व देशभक्त गोपाळकृष्ण गोखले यांच्या नावाने प्रि. टि. ए. कुलकर्णी यांनी १९१८ मध्ये गोखले ऐज्युकेशन सोसायटी ही संस्था स्थापन

केली. पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय व्हावी यासाठी १९२३ - २४ मध्ये हंसराज प्रागजी कॉलेज सुरु झाले. निवासी शाळांचे घ्येय घेऊन कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी आदिवासी सेवा समिती पुढे मालेगांव येथे महात्मा गांधी विद्यामंदिर या संस्थेचा पाया घातला. १९२३ - २४ मध्ये पारशी विद्यार्थ्यांसाठी मेथा ऐज्युकेशन ट्रस्टकडून इंग्रजी माध्यमाचे पारशी बॉर्डिंग स्कूल सुरु झाले. आज ते बॉर्डिंग स्कूल बॉईज टाऊन या नावाने ओळखले जाते. १९२८ ला नाशिक पंचवटीत तरुण ऐक्य मंडळ बगाराम क्षीरसागर यांनी स्थापना करून नवभारत प्राथमिक शाळा सुरु केली आज त्याचे नाव श्रीराम माध्यमिक विद्यालय असे आहे. १९३३ - ३४ ला सेवासदर नावाने सुरु झालेली मुलींची पहिली खाजगी शाळा १९४६ मध्ये पुष्पावतीतील कन्याशाळेत समाविष्ट झाली. १९३८ - ३९ मध्ये डॉ. मुंजे यांनी मध्यवर्ती हिंदू सैनिक शिक्षण संस्था स्थापना करून भोसला मिलिटरी स्कूलची स्थापना केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात नाशिकची शैक्षणिक विकासाची वाटचाल गतीने होती. त्यात १९४७ मध्ये सिंधी शिक्षण मंडळ स्थापन होवून सिंधी मुलींसाठी सिंधी माध्यमातून इंग्रजी माध्यमिक शाळा सुरु झाली. १९४९ मध्ये नाशिक पंचवटीत लिलाधर निमाणी यांनी शाळेसाठी जागा दिल्याने व शैक्षणिक खर्चासाठी शाळा विकासासाठी रामरिखदार परशराम पुरिया यांनी ५१ हजार रुपये देणगी दिल्याने त्यांच्या नावाने आर. पी. विद्यालय सुरु झाले. १९५२ मध्ये नाशिक जिल्हा शिक्षण प्रसारकमंडळाच्यावतीने दादासाहेब गायकवाडांनी मनमाडला डॉ. आंबेडकर विद्यार्थी आश्रम या दलित विद्यार्थी वसतिगृहाची स्थापना केली. त्यानंतर नाशिकमध्ये मातोश्री रमाबाई आंबेडकर वसतिगृहाची स्थापना झाली. १९६९ मध्ये महाराष्ट्र समाज सेवा संघ विठ्ठलराव पटवर्धन, कुसुमताई पटवर्धन, माधवराव लिमये, सर्कल सिनेमागृहाचे मालक एन. जी. ओक यांनी स्थापना करून रचना विद्यालय सुरु केले. १९७८ मध्ये कर्णवधिरांसाठी स्थापन झालेले एकमेव महाविद्यालय म्हणजे माई लेले श्रवण विकास विद्यालय होय. १९६९ मध्ये स्थापना झालेल्या के. के. वाघ शिक्षण संस्थेने नाशिकच्या विद्यार्थ्यांना तंत्र शिक्षणाची सोय व्हावी यासाठी १९७२ मध्ये के. के. वाघ इंजिनिअरींग कॉलेज सुरु केले. आज नाशिक जिल्ह्याचा शैक्षणिक विकास वटवृक्षाप्रमाणे झाला आहे. प्राथमिक पासून मेडिकलपर्यंत शिक्षण मिळत आहे. केंद्रीय शाहा, शेतकी विद्यालय, औषधनिर्माण शास्त्रे, विधी महाविद्यालय, शिक्षणाशास्त्र विद्यालय, अॅनिमेशन, फॅशन डिझायनिंग विविध स्तरावर शिक्षण मिळत आहे. व्यावसायिक कोर्ससद्वारे स्वयंरोजगार देण्यासाठी म. वि. प्र. नाशिकने श्रमिक विद्यापीठ (जनशिक्षण संस्था) शिक्षणाची कास सुटलेल्यांसाठी यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ कार्यरत आहे. नाशिक जिल्ह्याचा विकास कोणत्या एका मार्गाने न होता अनेक घटकातून तो होत आहे. परंतु या विकासात राजकीय औद्योगिक, शैक्षणिक व कृषी घटकाचा अनेक वर्षांपासून झालेला यशस्वी प्रवास कारणीभूत ठरला आहे.

नाशिकच्या विकासात राजकीय, औद्योगिक, शैक्षणिक चळवळींनी मोठा हातभार लावलेला आहे. प्रदुषण ते शहर संख्या फुगवटा या सारखे प्रश्न आहेत परंतु त्याचबरोबर आदिवासी, ग्रामिण शहरी या तिनही क्षेत्रात आर्थिक व सामाजिक धोरणे सुधारणात्मक पध्दतीने होत आहेत. शेतकरी उद्योजक होत आहेत तर आदिवासी समाज शैक्षणिकतेची कास धरून विकास साधण्याचा प्रयत्न करत आहे. लोकांचे जीवनमानाच्या कल्पना बदलत आहेत. नाशिकची ही गतिमान धाव विकासाच्या दृष्टीने आधुनिकतेकडे जाणारी दिसते.

संदर्भ साधने :

- १) जोशी लक्ष्मणशास्त्री (प्रमुख संपादक) मराठी विश्वकोष खंड ८, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई १९८५
- २) पोतनीस वंदनराव, संपादक स्नेहयात्रा, गांवकरी प्रकाशन, नाशिक
- ३) खोबरेकर वि. गो. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- ४) फडके य. दी. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, श्री. विद्या प्रकाशन पुणे.
- ५) नाशिक जिल्हा औद्योगिक मंडळ, अहवाल २००५
- ६) कारे प्र. लि. सहकारी महाराष्ट्र, ३७ वी राज्य सहकारी परिषद, विशेषांक २००५, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे